

Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat

Historische Migratiestudies 5

Redactiecommissie:

Prof. dr. Leo Lucassen (Universiteit Leiden)

Dr. Peter Scholten (Erasmus Universiteit Rotterdam)

Dr. Saskia Bonjour (Universiteit van Amsterdam)

Prof. dr. Marlou Schrover (Universiteit Leiden)

Eerder verschenen:

- 1 Tycho Walaardt, *Geruisloos inwilligen. Argumentatie en speelruimte in de Nederlandse asielpcedure, 1945-1994.*
- 2 Corrie van Eijl, *Tussenland. Illegaal in Nederland, 1945-2000.*
- 3 Nadia Bouras, *Het land van herkomst. Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010.*
- 4 Charlotte Laarman, *Oude onbekenden. Het politieke en publieke debat over postkoloniale migranten in Nederland, 1945-2005.*

Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat

De geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa

CHRIS QUISPÉL

Hilversum
Verloren
2015

Het drukken van deze uitgave werd ondersteund door de Stichting Unger-Van Brerofonds en de Stichting Sormani Fonds.

Op het omslag: een kenmerkend voorbeeld van het soort antisemitische propaganda waar *Der Stürmer* goed in was (zie p. 64).

ISBN 978-90-8704-549-4

© 2015 Chris Quispel & Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Voorwoord

Dit boek komt voort uit de colleges over de geschiedenis van het antisemitisme, die ik nu al ruim twintig jaar geef aan de Opleiding Geschiedenis van de Leidse universiteit. Deze colleges konden zich altijd verheugen in grote belangstelling en mijn dank gaat uit naar die studenten die in de loop der jaren deze colleges met enthousiasme hebben gevolgd. Zonder hun stimulerende aanwezigheid zou dit boek er nooit zijn gekomen. Toen ik begon met het geven van colleges over antisemitisme was het onderwerp actueel, helaas is dat actuele belang in de tussentijd alleen maar toegenomen. Maar dit boek gaat niet over die heel recente ontwikkelingen, al zal ik er aan het einde van dit boek wel even kort op ingaan. Vooroordelen ten opzichte van joden bestaan al duizenden jaren. Het is die lange geschiedenis die het onderwerp is van dit boek.

Dit boek heeft heel veel te danken aan Dik van Arkel. Hij was mijn leermeester en ik heb jarenlang onder zijn leiding mogen werken. Weinig mensen zullen ooit zo'n grote kennis hebben gehad van de geschiedenis van het antisemitisme als Dik van Arkel. Meer dan vijftig werkte hij aan een boek over de geschiedenis van het antisemitisme, dat kort voor zijn dood uitkwam onder de titel, *The Drawing of the Mark of Cain*.¹ Toen hij met emeritaat ging heb ik de colleges die hij gaf over de geschiedenis van het antisemitisme overgenomen. Mijn colleges en mijn boek zijn heel anders dan de colleges en het boek van Dik van Arkel. Niettemin ben ik zeer schatplichtig aan zijn werk. De colleges die ik als student al volgde, de jarenlange samenwerking aan de Leidse universiteit, de lange gesprekken die wij voerden over de geschiedenis van racisme en antisemitisme hebben mijn gedachten over de geschiedenis van het antisemitisme sterk beïnvloed. Het belang van die invloed zal duidelijk worden uit de tekst van mijn boek.

Mijn collega's aan de Opleiding Geschiedenis, Patrick Dassen, Luc de Ligt en Jeff Fynn Paul zijn zo vriendelijk geweest hoofdstukken te lezen en van waardevol commentaar te voorzien. Ik ben hen hiervoor zeer dankbaar. Dank ben ik ook verschuldigd aan de leden van de redactie van de reeks Historische Migratiestudies, voor de nauwkeurige manier waarop ze mijn tekst hebben gelezen en hun belangrijke opmerkingen en correcties. Speciaal wil ik Marlou Schrover bedanken voor haar voortdurende steun en goede raad. Ten slotte wil ik de medewerkers van Uitgeverij Verloren bedanken voor hun inzet. Bijzondere dank gaat uit naar Ingrid Jacobs voor de nauwgezette wijze waarop ze mijn tekst heeft geredigeerd.

Chris Quispel

Inhoudsopgave

Inleiding	9
1 Besnijdenis en ezelsverering. De voorchristelijke oudheid	18
2 'De koning van Israël is gedood door Joodse hand!' De eerste eeuwen van het christendom	29
3 Te midden van de christenen. De vroege middeleeuwen	41
4 'De duivel en de Joden'. De latere middeleeuwen	65
5 De haat van Luther en het succes van de Hofjoden. De vroegmoderne tijd	94
6 Ariërs tegen Semieten. Emancipatie en racisme	111
7 'Een Joodse natie in ons midden'. Duitsland tot 1914	128
8 'Wanneer het met de Joden goed gaat, gaat het met Frankrijk slecht'. Frankrijk van Charles Fourier tot de <i>Action Française</i>	158
9 'Was der Jude glaubt ist einerlei, in der Rasse liegt die Schweinerei'. Oostenrijk tot 1914	174
10 'The Jews are not men enough to be rough'. Engeland in de negentiende en twintigste eeuw	188
11 De excuses van mevrouw Mees. Nederland tot 1945	198
12 De <i>Protocollen van de Wijzen van Zion</i>	218
13 'Zwammen in de structuur van onze samenleving'. Duitsland en Oostenrijk na 1914	224
14 De nazi's en hun oorlog tegen de Joden.	248
15 'Niemand noemt zich meer antisemiet'. Antisemitisme in Europa na de Tweede Wereldoorlog	267
16 Conclusies	280
Noten	288
Literatuurlijst	309
Register	324

Inleiding

Op 7 december 1945 sprak de Oostenrijkse politicus Leopold Kunschak in Wenen een menigte van duizenden betogers toe. De demonstratie was gericht tegen de komst van Poolse Joden naar Oostenrijk. Kunschak was voor de oorlog lange tijd parlementslid geweest voor de CSP, de Oostenrijkse Christelijke Sociale Partij. Luid toegejuicht door de menigte verklaarde hij zijn hele leven antisemiet te zijn geweest en dat ook in de toekomst te zullen blijven. Joden, zo zei hij, hadden in Oostenrijk niets te zoeken.¹ Een jaar later werd Kunschak door de gemeenteraad van de stad Wenen ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag tot ereburger benoemd. Inmiddels is er in Wenen een Leopold Kunschak-plein en heeft de Österreichische Volkspartei (ÖVP), de opvolger van de CSP, een Leopold Kunschak-prijs in het leven geroepen, een jaarlijkse prijs voor uitzonderlijke prestaties op het terrein van de sociale en geesteswetenschappen. Kunschak was een vooraanstaand man en geen nazi, wat zijn uitspraken, ruim een half jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, toen het lot dat de Joden had getroffen hem bekend moet zijn geweest, nog schokkender maakt. Ook na Auschwitz was antisemitisme niet verdwenen.

Afkeer en haat ten opzichte van Joden waren geen negentiende- of twintigste-eeuws verschijnsel. Flavius Josephus (37-100), Romeins historicus van Joodse afkomst, gaf in zijn werk al talloze voorbeelden van heftig anti-Joodse uitlatingen van Egyptische en Hellenistische schrijvers uit de voorchristelijke oudheid. In de latere oudheid vinden we in de preken en geschriften van theologen en kerkvaders uit de eerste eeuwen van het christendom een diepe afkeer van joden en hun religie. Martin Luther schreef aan het eind van zijn leven felle anti-Joodse pamfletten. In de tweede helft van de negentiende eeuw was er een opleving van antisemitisme en werden nieuwe, kwaadaardige en anti-Joodse vooroordelen geformuleerd. Het maakt antisemitisme in de woorden van historicus Robert Wistrich tot 'The Longest Hatred'.² Dit boek behandelt de geschiedenis van deze haat.

Antisemitisme heeft een zeer lange geschiedenis en kwam voor in zeer verschillende samenlevingen. In West-Europa vonden de vroegste Jodenvervolgingen plaats tijdens de Eerste Kruistochten in de Rijnstreek in 1096, in een samenleving die grotendeels agrarisch was en waar handel nog nauwelijks een rol speelde. In de twintigste eeuw werden Joden vervolgd in een industriële samenleving die wat betreft economische ontwikkeling, kennis en politieke structuur bijna het complete tegendeel was van het Europa uit de tijd van de Eerste Kruistochten. Het lijkt wel of alle grote veranderingen in de Europese geschiedenis het antisemitisme alleen maar hebben versterkt. Antisemitisme is belangrijk geweest in katholieke landen en in protestant-

se landen, in landen met een grote Joodse bevolking en in landen waar maar weinig Joden woonden. Maar het omgekeerde is ook waar, er zijn ook plaatsen waar Joden in de middeleeuwen weinig problemen ondervonden, industriële samenlevingen waar Joden rustig konden leven, katholieke en protestantse landen waar Joden redelijk ongemoeid werden gelaten en gebieden waar veel of juist weinig Joden woonden zonder dat er antisemitische uitbarstingen plaatsvonden.

Gedurende de lange periodes dat Joden in Europa met rust werden gelaten, waren ze niet gevrijwaard van antisemitische uitlatingen. Verbaal en schriftelijk antisemitisme en soms ook pesterijen komen we tegen op bijna ieder moment in de West-Europese geschiedenis, maar verbanning, mishandeling en vervolging zijn ook in gebieden met een sterk antisemitische traditie altijd uitzonderlijk geweest.

Haat tegen andere groepen op basis van ras, etniciteit, religie, klasse of een andere echte of verzonnen tegenstelling is van alle tijden en grote aantallen mensen zijn er het slachtoffer van geworden. Niet zelden leidde dat tot extreme gewelddadigheid en massamoord. Alleen al in de twintigste eeuw was er de massamoord op de Armeniërs door de Turken, waren er de miljoenen slachtoffers van het communisme in het Rusland van Stalin en het China van Mao, was er de uitroeiing van klassenvijanden door Pol Pot in Cambodja en werden in 1994 in Rwanda massaal Tutsi's uitgemoord door de Hutu's. De nazi's voerden niet alleen Joden maar ook zigeuners naar de vernietigingskampen, vervolgden homoseksuelen en waren verantwoordelijk voor de dood van miljoenen bewoners van Oost-Europese landen. Het zijn maar een paar van de meeste bekende voorbeelden in een lange rij van extreem geweld ten opzichte van 'anderen' op basis van (vermeende) etnische tegenstellingen. Gaan we wat verder terug in de Europese geschiedenis dan zien we dat kettters, heksen en homoseksuelen slachtoffers waren van collectieve woede, vervolging en soms massamoord. Noch in de twintigste eeuw, noch daarvoor is genocide beperkt gebleven tot Europa, integendeel, massale uitroeiing lijkt verbonden met de menselijke geschiedenis.

In al die gevallen was sprake van vooroordelen, uitsluiting, ophitsing door overheden of invloedrijke figuren en instanties. Maar het antisemitisme wijkt af. Er is geen enkel ander voorbeeld in de Europese geschiedenis, en bij mijn weten ook niet in de geschiedenis van andere continenten, waarbij een maatschappelijke groep meer dan tweeduizend jaar lang slachtoffer is geweest van stigmatisering en vervolging.³ Dit ondanks het feit dat er in West-Europa nooit een concreet belangenconflict is geweest tussen de christelijke Europeanen en de Joden. Bij het antisemitisme ging het niet om land, niet om macht, niet om geld, niet om het verkrijgen van goedkope arbeid. Er zijn geen oorlogen gevoerd tussen christenen en joden. De Europese Joden waren een kleine minderheid, die het slachtoffer werd van bedachte beschuldigingen. Antisemitische aantijgingen gaan altijd over zaken die de Joden niet gedaan hebben.

In een recent boek schreef David Nirenberg dat de beschuldigingen tegen Europese Joden gericht zijn tegen 'imaginary' (verzonnen) Joden. Vandaar het gemak waarmee onwelgevallige gebeurtenissen – de Franse Revolutie, de Russische Revolutie, de opkomst van het kapitalisme – konden worden toegeschreven aan de Joden, terwijl men heel goed wist dat geen, of slechts weinig Joden er werkelijk bij betrokken waren. Hij heeft zeker een punt, maar écht bestaande Joden werden wel degelijk telkens weer het slachtoffer van de beschuldigingen aan niet-bestaande Joden.⁴

Genocide en massavervolging vonden (en vinden) meestal plaats in oorlogssituaties. In de twintigste eeuw zien we daarvan voorbeelden in de koloniale oorlogen die Europese landen hebben gevoerd en in het optreden van de Duitse legers ten opzichte van Slavische volkeren tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ook na gewelddadige machtsovernames konden nieuwe machthebbers overgaan tot vervolging van groepen die als bedreiging werden gezien omdat zij deel uitmaakten van, of sympathie zouden hebben voor, het oude regime.⁵ De daders hadden iets te winnen met hun meedogenloosheid. Maar de daders van de Jodenvervolgingen in de middeleeuwen hadden niets te winnen met het uitmoorden van de Joden. De Holocaust vond plaats tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar de nazi's hadden niets te winnen bij de vernietiging van de Joden.⁶ Wanneer de doelstelling van de nazi's, de dood van alle Europese Joden, zou zijn verwezenlijkt, zou hun eindoverwinning geen stap dichterbij zijn gekomen. Sterker nog, de massamoord op de Joden legde beslag op manschappen en materialen die aan het front werden onttrokken. Ook van de mogelijkheid Joden in te zetten als dwangarbeiders werd maar beperkt gebruik gemaakt. Maar ook, of misschien zelfs juist, toen het steeds duidelijker werd dat de oorlog voor hen verloren was, werd het fanatisme van de nazi's om de Joden te doden alleen maar groter.

Vooroordeel, discriminatie en vervolging zijn meestal tijdelijk. De gebeurtenissen die er aanleiding toe gaven, zijn inmiddels vergeten of niet meer relevant. Zij waren het gevolg van economische tegenstellingen, van religieuze conflicten, van machtsstrijd of van oorlogen. Soms verdwijnen vooroordelen moeilijker. Vooroordelen ten opzichte van mensen van Afrikaanse afkomst bijvoorbeeld hebben ook een zeer lange geschiedenis. Anti-Afrikaanse vooroordelen legitimeerden slavernij en dwangarbeid. Na afschaffing van de slavernij bleven de vooroordelen bestaan.

Tot het midden van de zeventiende eeuw werden mensen met een afwijkende interpretatie van het christendom vervolgd als ketteren en aanbidders van de duivel, met argumenten die leken op sommige antisemitische vooroordelen. Net als de Europese joden zijn protestanten en katholieken slachtoffer geweest van vervolging en verbanning. Maar tegenwoordig kunnen de verschillende varianten van het christendom (bijna) overal in West-Europa vreedzaam naast elkaar bestaan. Duizenden mensen werden in de zestiende en zeventiende eeuw het slachtoffer van heksenvervolgingen, een van de weinige voorbeelden buiten het antisemitisme waar mensen puur op basis van verzonnen beschuldigingen werden vervolgd, maar het geloof in heksen is verdwenen en de laatste heks is al lang geleden verbrand.

Migratie leidt vaak tot vooroordelen en discriminatie vanuit de ontvangende samenleving. Na verloop van tijd werden de nieuwkomers opgenomen in hun nieuwe samenleving. Franstalige migranten die in de zeventiende eeuw in de stad Leiden terecht kwamen, werden gediscrimineerd, maar tegenwoordig geldt een Frans klinkende achternaam in Leiden juist als een teken van een diepgewortelde band met de stad en haar geschiedenis.⁷ Zuid- en Oost-Europese migranten die zich aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw in de Verenigde Staten vestigden, werden door de oudere migranten, de *WASP's* (*White Anglo Saxon Protestants*), beschouwd als een bedreiging voor de raciale zuiverheid van het Amerikaanse ras. Inmiddels hebben zij hun plaats in de blanke gemeenschap ingenomen.⁸ Zo'n proces heeft in Europa met betrekking tot de Joden, althans tot aan de Tweede Wereldoor-

log, niet plaatsgevonden. Weliswaar hadden West-Europese Joden in de eerste helft van de twintigste eeuw gelijke rechten en waren velen van hen succesvolle burgers, die in de politiek, de economie, de wetenschap en de cultuur belangrijke en zichtbare posities innamen, maar dat werd hen niet gegund. In de ogen van antisemieten was Joods succes onterecht. Het was een teken van hun anders-zijn, het bewijs van hun onbetrouwbaarheid en, erger nog, een voorbode van het feit dat ze op het punt stonden de macht in Europa over te nemen. Anti-Joodse vooroordelen zijn niet alleen nooit verdwenen, maar er zijn voortdurend nieuwe en zeer kwaadaardige elementen aan toegevoegd. Een toenemend aantal problemen, onbegrijpelijke gebeurtenissen en rampen leek zo te kunnen worden verklaard door de schuld van de Joden. De Nederlandse historicus Dik van Arkel heeft in dit verband gesproken over een genealogie van stereotypen en over het samenvallen van vooroordeel en verklaring, waardoor een vooroordeel maatschappelijk functioneel kan worden. ‘Geëigend om de ervaren problemen van de tijd, sociale, economische, of wat dan ook met behulp van het bestaande stereotype zo te duiden dat zij begrijpelijk en oplosbaar lijken.’⁹ Op momenten dat een gemeenschap of een samenleving slachtoffer werd van een onbegrijpelijke ramp, was er al een anti-Joods vooroordeel dat daar een verklaring voor leek te geven. Toen Europa in de jaren 1349-1351 werd getroffen door de grote pestepidemie, geloofden veel Europeanen dat de Joden bronnen vergiftigden. Toen Europa aan het einde van de negentiende eeuw te lijden had onder de gevolgen van een economische crisis, was het gemakkelijk mensen ervan te overtuigen dat het ging om een Joods complot, omdat Joden al sinds de middeleeuwen beschuldigd werden van economische manipulaties. De ontwikkeling van vooroordeel naar functioneel vooroordeel is cruciaal om de geschiedenis van het antisemitisme te kunnen begrijpen.

De Europese Joden hebben altijd deel uitgemaakt van de maatschappij en ze hadden contact met hun niet-Joodse medebewoners. Waarom hebben die contacten niet geleid tot verbetering in de verhouding tussen joden en christenen? De belangrijkste verklaring is dat de contacten tussen Joden en niet-Joden steeds minder open werden. In de loop van de middeleeuwen raakten de Joden steeds meer geïsoleerd. Hun beroepsmogelijkheden namen sterk af en ze kwamen meer en meer in eigen Joodse wijken te wonen. Volgens Van Arkel zijn de contacten tussen Joden en niet-Joden in de loop der geschiedenis steeds meer ‘geëtiketteerd’ geworden. Hij gebruikt hier zelf de Engelse term *labelled interaction*. Sociale contacten verdwenen niet, maar kregen steeds meer een gesloten karakter. Joden werden in de eerste plaats als Joods gezien en niet meer als individu.

In zo’n wereldbeeld heffen ontmoetingen vooroordelen niet op, maar bevestigen ze juist. Dit geldt des te meer wanneer het contact plaatsvindt in een situatie waar al bij voorbaat sprake is van een vooroordeel, zoals een bezoek aan een Joodse pandjesbaas, of een gesprek met een Joodse bankier.¹⁰ Geëtiketteerd contact is niet typisch voor het antisemitisme, we komen het ook tegen bij andere vormen van hardnekkig vooroordeel, bijvoorbeeld in de verhouding tussen blanken en zwarten in de Verenigde Staten. In dit boek is een belangrijke plaats is ingeruimd voor de manier waarop Joden in de marge van de samenleving terecht zijn gekomen en ook voor de moeizame manier waarop in de negentiende eeuw de hernieuwde sociale emancipatie van de Joden is verlopen.

Antisemitische vooroordelen hebben altijd betrekking op de hele Joodse bevolking. Al in de Romeinse tijd zagen christelijke theologen de keuze voor het joodse geloof als een provocatie, als een getuigenis van het feit dat de kruisiging van Christus legitiem en moreel rechtvaardig was geweest. Het maakte in hun ogen iedereen die het joodse geloof aanhing nog steeds rechtstreeks schuldig aan de dood van Christus, hoe lang geleden de kruisiging ook had plaatsgevonden. In latere eeuwen werden beschuldigingen over de dood van een christelijk kind, rituele moord, financiële manipulatie, het moedwillig bevuilen van de zuiverheid van het Germaanse ras, nooit beschouwd als de schuld van een Joods individu of een klein groepje direct betrokken Joden, nee, de hele Joodse gemeenschap droeg schuld, iedereen wist ervan, niemand uit de Joodse gemeenschap verzette zich, Joden zouden nooit hun onderlinge band en hun streven naar wereldheerschappij verloochenen. Een goed voorbeeld van dit soort denken vinden we in de heel recente geschiedenis. Na 9/11 ging het gerucht dat de Israëlische geheime dienst, de Mossad, verantwoordelijk zou zijn voor de aanslagen. Het bewijs hiervoor was het feit dat er geen Joodse slachtoffers zouden zijn geweest. Het laatste was evident onwaar, maar dat is niet het belangrijkste punt. Evenmin is de beschuldiging aan het adres van de Israëlische geheime dienst op zichzelf antisemitisch. Antisemitisch is de gedachte dat *alle* Joden geweten hebben dat de aanslagen plaats zouden vinden en daarom op 11 september collectief wegbleven uit de Twin Towers. Erger nog, geen enkele Jood zou medelijden hebben gekregen en de politie of de geheime dienst hebben ingelicht. Geen enkele Jood zou een poging hebben gedaan het leven van onschuldigen te redden. Het is een combinatie van leugens, paranoia en complotdenken die we in dit boek op veel momenten tegen zullen komen.

Opzet

Dit boek concentreert zich op West-Europa en de opzet is chronologisch. De eerste twee hoofdstukken lijken buiten deze opzet te vallen. Het eerste hoofdstuk gaat het over spanningen tussen Joden en niet-Joden in de voorchristelijke oudheid en het tweede hoofdstuk gaat over het conflict tussen joden en christenen dat vrijwel onmiddellijk ontstond na de komst van het christendom. De gebeurtenissen die in deze hoofdstukken worden beschreven, spelen zich niet af in West-Europa, maar vooral in het oostelijke Middellandse Zeegebied. In hoofdstuk 1 gaat het om de vraag of we in de voorchristelijke oudheid al wortels vinden van het antisemitisme. Het antwoord op die vraag is wezenlijk om de geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa te kunnen begrijpen. Dat geldt in nog sterkere mate voor hoofdstuk 2. Het christendom is niet in West-Europa ontstaan, en toen het gebied eenmaal christelijk werd, werden de joden al eeuwenlang beschuldigd door christelijke bisschoppen en theologen. Omdat christelijke theologische vooroordelen nooit meer zijn verdwenen en als een rode draad door de geschiedenis van het antisemitisme heen zijn blijven lopen, gaat het hier om cruciale ontwikkelingen, die ook in een boek over West-Europa een plaats moeten krijgen.

In hoofdstuk 3 worden de vroege middeleeuwen behandeld, tot aan 1096, het jaar van de eerste grote vervolgingen. In deze eeuwen bleef de kerk fel anti-joods, maar

er zijn aanwijzingen dat de sociale contacten tussen joden en christenen nog redelijk open waren. Juist die open contacten wekten de woede van christelijke leiders, en de afkeer die met name sommige bisschoppen voelden ten opzichte van de Joden kan in deze periode nog worden gezien als een reactie op een reële situatie die als bedreigend werd ervaren. Dat zou in de latere middeleeuwen niet meer het geval zijn. Die overgang wordt behandeld in hoofdstuk 4. In deze periode veranderde de maatschappelijke positie van de Europese Joden ingrijpend. Hun economische mogelijkheden namen dramatisch af en ze werden periodiek het slachtoffer van vervolgingen. Belangrijker nog waren de ernstige nieuwe beschuldigingen die werden geuit aan hun adres. Anti-Joodse vooroordelen werden ‘functioneel’ en begonnen gebruikt te worden als rechtvaardiging voor vervolgingen. Sociale contacten werden steeds minder open en steeds vaker ‘labelled’. Aan het einde van de middeleeuwen zou het aantal Joden in West-Europa sterk afnemen omdat zij uit veel plaatsen werden verbannen. In de daaropvolgende periode, de zestiende eeuw tot en met het midden van de achttiende eeuw, de jaren van het handelskapitalisme, zouden de overgebleven Joden in betrekkelijke rust kunnen leven. Het betekende niet dat de vooroordelen afnamen. Luther was fel anti-Joods en de Hofjoden, die in de zeventiende en achttiende eeuw soms zeer machtig waren, bevestigden met hun activiteiten in de ogen van de bevolking juist het beeld van de Jood als financieel manipulator. Dit wordt in hoofdstuk 5 verder uitgewerkt. De grote veranderingen in Europa na het midden van de achttiende eeuw – economisch, politiek, wetenschappelijk en cultureel – versterkten de anti-Joodse vooroordelen en gaven antisemieten nieuwe argumenten om de Joden te beschuldigen. Dat is opvallend, omdat zou mogen worden verwacht dat de Verlichting, de industriële revolutie en de opkomst van nieuwe politieke ideologieën die zich baseerden op de gelijkheid van mensen, juist een einde zouden maken aan in een pre-industriële samenleving gegroeide vooroordelen en de Europese Joden nieuwe kansen zouden geven. Tot op zekere hoogte is dat ook gebeurd. Maar het is een teken van de kracht van de anti-Joodse vooroordelen dat al deze ontwikkelingen het antisemitisme juist ook versterkt hebben. In hoofdstuk 6 worden twee ontwikkelingen behandeld die in de negentiende eeuw van grote invloed zijn geweest op het antisemitisme in heel Europa: het succes en de mislukking van de Joodse emancipatie en het ontstaan van een racistisch mensbeeld. De volgende drie hoofdstukken (7, 8 en 9) behandelen het antisemitisme in Duitsland, Frankrijk en Oostenrijk, drie landen waar grote groepen van de bevolking ontvankelijk waren voor een virulent en uiterst kwaadaardig antisemitisme. In deze drie landen ontstond in de negentiende eeuw een antisemitisme waarin de Joodse aanwezigheid als een gevaar werd gezien, een ziekte die met alle kracht moest worden bestreden, een dodelijke vijand die moest worden vernietigd. Vooral in de jaren na 1870 ontwikkelde zich in deze landen een anti-Joodse beeldvorming die al sterk leek op die van Hitler en de nazi’s. Omdat er belangrijke verschillen zijn in de groei van het antisemitisme in deze drie landen, zowel waar het gaat om de aard van het politieke antisemitisme, als om de positie van de Joodse bevolkingsgroep in die landen, is ervoor gekozen ieder land een apart hoofdstuk te geven.

Als contrast wordt in hoofdstuk 10 en 11 gekeken naar Engeland en naar Nederland, landen die zeker niet vrij waren van antisemitisme, maar waar het kwaadaardige, racistische antisemitisme van Duitsland, Frankrijk en Oostenrijk weinig tot geen aan-